

Erich Fromm

A pszichoanalitikus karakterológia és ennek jelentősége a szociálpszichológia számára*

A pszichoanalízis kiindulópontja egy terapeutikus kiindulópont volt: a lelki zavarokat a szexuális energia főlhalmozódásából és az ennek hatására létrejövő patológikus alkalmazásából magyarázzuk, abból, hogy a tudatban meg nem engedett, libidinózus impulzusokkal összekötött képzetek elutasításra kerülnek. A libidó-elhárítás sorban az elfojtó instancia-szimptóma volt a korai analitikus vizsgálatok vörös fonala. Ehhez kötődött, hogy az analitikus vizsgálatok tárgyai szinte kizárólag beteg emberek voltak, többségükben olyanok, akiknek testi tünetei voltak. A pszichoanalízis fejlődése során a kérdésfeltevés mellett fellépett a bizonyos pszichés sajátosságok keletkezésére és jelentőségére vonatkozó kérdés, amelyet mind az egészségesek, mind a betegek kapcsán vizsgálni lehetett. Itt ugyan – éppúgy, mint az eredeti kérdésfeltevésnél – a pszichés beállítottságok ösztönszerű libidinózus gyökereinek feltárásáról van szó, de a sort nem az elfojtás-szimptóma, hanem a szublimálás, illetve a reakcióképzés és a karaktervonás irányába hosszabbítjuk meg. Ennek a kérdésfeltevésnek egyaránt termékenynek kell lennie mind a beteg, mind az egészséges karakter vizsgálata számára, és így különös mértékben kap szerepet a szociálpszichológia problémái számára.

A pszichoanalitikus karakterológia általános alapja, hogy a karaktervonásokat úgy kell felfognunk, mint meghatározott szexuális (a szó tág értelmében véve, a Freud által bevezetett jelentésben) ösztönrezdülések szublimációját, illetve a gyermekkorban kialakult tárgyakapcsolati ösztönrezdülések meghosszabbítását. A pszichés jelenségnek ez a genetikusan levezetése a libidinózus forrásokból és a koragyermekkorai élményekből az a speciális analitikus princípium, ami az analitikus karakterológiát összeköti a neurózistannal. De amíg a neurotikus szimptóma (éppúgy, mint a neurotikus karakter) abból adódik, hogy az ösztönöket nem sikerült hozzáigazítani a társadalmi realitáshoz, addig a nem-neurotikus karaktervonások esetében a libidinózus késztetések feldolgozásáról van szó a reakcióképzés vagy a szublimálás útján, a társadalomhoz

* Erich Fromm: Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie. In: *Gesamtausgabe*, 1. kötet. Deutsche Verlags-Anstalt, 1980, 59-77. Először megjelent: *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1932, 1(1-2): 253-277.

való viszonylag stabil alkalmazkodás révén. A normális és a neurotikus karakter különbsége cseppfolyós, és elsősorban a társadalmi nem-alkalmazkodás szintje felől kell megközelíteni.

Ezen a helyen csak utalhatok a reakcióképzés és a szublimálás bonyolult problémájára. A reakcióképzés alatt azt értjük, hogy az eredeti ösztöncéllal szemben felállítunk egy ezt elhárító és lefojtó beállítottságot, amely maga is többé-kevésbé a szublimálás karakterét hordozhatja magán.¹ A szublimálásról itt csak annyit akarok mondani, hogy Freud ez alatt a szexuális impulzusoknak az eredeti szexuális céloktól való eltérítését érti, és más, nem szexuális, hanem kulturális célokhoz való odafordulásként értelmezi. Ezt nem úgy kell érteni, hogy a szexualitásból valamilyen titokzatos „alkímiai” módon karakter vagy intellektus jönne létre, hanem úgy, hogy a szexuális energiák a lelki apparátus más helyeire lesznek átirányítva, és ott mint hajtóerők az én képességeivel alig átlátható módon összefonódva pszichés és szellemi tulajdonságokat tudnak fölépíteni. Különösen fontos, hogy ne felejtjük el, hogy Freud a szublimálást nem a szó szokásos értelmében vett szexualitással, vagyis a genitális szexualitással, hozza kapcsolatba, hanem döntően a „pregenitális” szexuális törekvésekkel, vagyis az orális és az anális szexualitással és a szadizmussal.² A reakcióképzés és a szublimálás különbsége lényegében abban áll, hogy a reakcióképzés mindig az elhárítás (egy elfojtott ösztöntörekvés elhárításának vagy leszorításának) funkciójával rendelkezik, amiből a maga energiáját is meríti, míg a szublimálás az ösztönrezdülések egy direkt feldolgozását, „kanalizálását” képviseli.

A pregenitális szexualitás elmélete – melyet Freud először a *Három értekezés a szexualitásról* című művében fejtett ki – abból a megfigyelésből indul ki, hogy mielőtt a gyermek számára a genitáliák döntő szerepet kapnának, a szájzóna és a fenék-zóna mint „erogén zónák” az örömteli kielégülés helyszínei lesznek; aztán a fejlődés során szexuális energiájuk egy részét leadják a genitáliáknak, de kis részben megtartják ezeket az energiákat, részben az eredeti formájukban, részben a szublimálás, részben a reakcióképzés értelmében. A pregenitális szexualitás ezen megfigyeléseire építve Freud 1908-ban egy rövid tanulmányt publikált, *Karakter és anális erotika* címmel, amely az analitikus karakter-kutatás alapját képezi. Freud abból indult ki, hogy az analízis során gyakran találkozott egy típussal, amelyet „bizonyos karaktertulajdonságok összetalálkozása jellemez, és egy bizonyos testi funkció a hozzá kötődő szervekkel már gyermekkorukban magára vonja a típus alá tartozó személyek érdeklődését”.³ Azoknál az individuumoknál, akiknek a gyermekkorában a széketürítés és maga a széklet nagy örömet okozott, három karaktervonást talált: a rendszeret, a takarékoságot és az önzést. És különös jelentőséget tulajdonít az ürülék és a pénz (ajándék) azonosításának a neurózisban, a mítoszban, a babonában, az álomban és a mesében. Freud eme alapvető munkájára támaszkodott egy sor más

¹ Példaként gondoljunk csak a „túlzott jóságra”, aminek funkciója az elfojtott szadizmus leszorítása. Nagyon fontos az „elfojtott visszatérése” a reakcióképzésben.

² Ebből az okból kifolyólag a freudi álláspont hatalmas félreértése, ha a szublimálás problémáját lényegében azonosítjuk a genitális-szexuális absztinenciával, mint ahogy azt Max Scheler teszi (*Wesen und Formen der Sympathie*. F. Cohen Verlag, 1923, 238-243).

³ Sigmund Freud: *Charakter der Analerotik*. In: Uő, *Gesammelte Werke*, 7. kötet. London: Imago Publishing, 1941, 23-30.

pszichoanalitikus szerző, akik nekiálltak egy számos további ponton nem kész és hipotetikus karakterológia kidolgozásának.⁴

Mielőtt eljutnánk e munkák egy szociológus számára fontos eredményeinek bemutatásához, egy olyan szempontra szeretnék utalni, amely e munkák nagy részében nem, vagy nem elég hangsúlyosan jelenik meg, holott egyértelműen lehetővé teszi e vizsgálatok jobb megértését: a szexuális cél és a szexuális tárgy megkülönböztetésére, illetve a szervi gyönyör és a tárgykapcsolat elválasztására gondolok. Freud a szexuális ösztönöket szoros kapcsolatba hozza az „erogén zónákkal”,⁵ és azt feltételezi, hogy a szexuális ösztönök ezeknek az erogén zónáknak az ingerlésén keresztül ébrednek fel. Az első életperiódusban a száj zónája és a vele összefüggő funkciók – a szívás és a harapás –, aztán a csecsemőkor után a fenék-zóna a maga funkcióival – a székletürítés és a széklet visszatartása –, háromtól ötéves korig pedig a genitális zóna áll a szexualitás centrumában. (A genitális szexualitás első virágzását Freud „fallikus fázisnak” nevezte, mert azt feltételezte, hogy ebben az időben egyedül a fallosz, illetve a fallikusan megélt klitorisz játszik egy bizonyos szerepet. Egy „látencia kor” után, amely nagyjából a pubertáskorig tart, a testi éréssel összefüggésben kialakul a tulajdonképpeni genitális szexualitás, amely alá, illetve amelybe a pregenitális szexuális törekvések besorolódnak, vagyis kialakul a genitalitás végleges „primátusa”.) Ettől a szervi erotikától (vagyis a bizonyos testi zónához, illetve az ehhez kötődő testi gyönyörtől) meg kell különböztetni a tárgykapcsolatokat, vagyis a (szerető vagy gyűlölő) beállítottságot a velünk szemben fellépő emberekkel szemben, illetve a saját személyünkkel kapcsolatban. A tárgykapcsolatoknak is van egy tipikus lefolyásuk: Freud szerint a csecsemő túlnyomóan nárcisztikus beállítottságú, csak önmagával és a maga szükségleteinek kielégítésével törődik; a második periódusában, a csecsemőkor vége után szaporodnak meg a szadista, a tárgyakkal szemben ellenséges vonások, amelyek még a fallikus korszakban is fontos szerepet játszanak. Csak a genitalitás primátusával, a pubertáskorban kerülnek egyértelműen a középpontba a tárgyakat kedvelő, sőt szerető vonások. A tárgykapcsolatok szoros összefüggésbe kerülnek az erogén zónákkal. Ez az összefüggés érthető, ha meggondoljuk, hogy a speciális tárgykapcsolatok először bizonyos erogén zónákkal kapcsolatban alakulnak ki, és ez a kapcsolat korántsem tekinthető véletlenszerűnek. De anélkül, hogy ezen a helyen meg akarnánk vizsgálni azt a kérdést, hogy ez az összefüggés olyan szoros-e, mint ahogy azt a pszichoanalitikus irodalomban sokszor állították, vagy hogy egy erogén zóna számára tipikus tárgykapcsolat ezeknek az erogén zónáknak a különös sorsától függetlenül is kifejlődhet-e, különös hangsúlyt kell fektetnünk arra, hogy elvi különbséget tegyünk a szervi gyönyör és a tárgykapcsolat között. Az itt következő ábrázolásban, mielőtt bemutatnánk az orális, az anális és a genitális karakterszempontokra vonatkozó analitikus felfedezéseket, külön is ki kell fejtünk a szervi gyönyörök

⁴ Vö. Otto Fenichel: *Perversionen, Psychosen, Charakterstörungen*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1931.

⁵ Az erogén zónák ilyen centrális szerepének feltételezése Freud számára – eltekintve az empirikus megfigyeléseitől és az elméleti előfeltevéseitől – a mechanikus-pszichológiai álláspontja miatt is kézenfekvő volt. Ez döntően befolyásolta az analitikus elmélet fejlődését; néhány pszichoanalitikus tézis vizsgálatának az erogén zónák centrális szerepének kritikájából kellene kiindulnia. De mivel mi itt az analízis eredményeit akarjuk bemutatni, lemondunk az ezzel a nagyon fontos problémával kapcsolatos kritikai nézőpontok kifejtéséről.

szublimálásának és reakcióképzésének, valamint a koordinált tipikus tárgykapcsolatoknak az elméletét.

Az első életperiódus centrális szexuális ösztöne az orális erotika. A gyermekeknek van egy erős öröm- és kielégülés-érzésük, ami a szíváshoz („gyönyört szívni”), később a harapáshoz és a rágáshoz, a tárgyak szájba vételéhez és lenyelni akarásához kötődik. A közelebbi megfigyelés azt mutatja, hogy itt nem egyszerűen csak az éhség megnyilvánulásáról van szó, hanem a szívás, a harapás és a lenyelni akarás ezen túlmenően egy örömteli tevékenységet képvisel. Freud már a *Három értekezésében* azt feltételezte, hogy a száj-zóna az úgynevezett „erotikus zónák” egyike, amely a táplálék-fölvételhez kapcsolódva a legkorábbi időktől az intenzív libidinózus szükségletfeszültség és kielégülés bázisa. Még akkor is, ha a közvetlen orális-erotikus szükségletek és kielégülések a „csecsemőkor” után visszaszorulnak, ebből mégis nagyon sok megmarad a későbbi gyermekkorban, sőt még felnőttkorban is. Itt csak a csecsemőkor után is gyakran megmaradó ujjszopásra vagy körömrágásra utalok, de hogy valami egészen „normálisról” is beszéljek, említhetném a csókolás vagy a dohányzás libidinózus, orális-erotikus gyökereit is.

Amennyiben az orális-erotika nem marad meg a maga eredeti formájában, ugyanakkor mégsem váltja föl más szexuális impulzus, reakcióképzésekben vagy szublimálásokban fog testet ölteni. A *szublimálások* közül itt csak az egyik legfontosabb példát szeretném megemlíteni: a gyermeki szívás-öröm áttolódik a szellem területére. A tej helyébe a tudás lép. A nyelv kifejezi ezt az összefüggést, amikor azt mondjuk, hogy „a bölcsesség emlőit szívjuk” vagy a „vallásos gondolkodásmód tejével táplálkozunk”. Az ivásnak és a szellemi befogadásnak ez a szimbolikus azonosítása megtalálható a legkülönbözőbb kultúrák nyelvén és meséiben, ugyanúgy, mint a páciensek asszociációiban és álmaiban. A *reakcióképzések* megmaradhatnak az eredeti területen is, például fölvehetik az evés-gátlás formáját, de kiterjedhetnek a szublimálásokra is, és aztán a tanulás, a tudás vagy a munka gátlásaiként léphetnek föl.

A gyermek első életperiódusában fellépő tárgykapcsolatok nagyon komplikált karakterrel rendelkeznek.⁶ A csecsemő először – és különösen extrém módon az életének első három hónapjában – narcisztikus beállítottságú; az én és a külvilág között még alig van különbség. A narcisztikus beállítottság mellett fokozatosan kialakulnak a tárggyal kapcsolatos barátságos, szerető vonások.⁷ A csecsemő beállítottsága az anyával (vagy a megfelelő gondozó személlyel) szemben barátságos lesz, szeretetteljes, védelmet és szeretetet elváró. Az anya az életének garantálója, a szeretete az életbiztonság és a védettség érzését adja meg neki. Az igaz, hogy messzemenően a gyermek szükségletei kielégítésének eszköze, és az is igaz, hogy a gyermek szeretete kérő és befogadó, és nem nyújtó, gondoskodó karakterrel rendelkezik; de ebben az első fázisban mégis fontosak a tárgyakkal szembeni barátságos, a tárgyakhoz odaforduló vonások.

⁶ Vö. Siegfried Bernfeld: *Psychologie des Säuglings*. Springer Verlag, 1925.

⁷ A pszichoanalitikus irodalomban mindenképp a kisgyermek narcisztikus vonásait hangsúlyozzák, míg a tárggyal szembeni barátságos vonások az elemzésekben visszalépnek. Ezen a helyen nem szeretnék részletesebben kitérni erre a nehéz problémára; de én itt a tárggyal kapcsolatos barátságos vonásokat hangsúlyozom, a tárggyal kapcsolatos ellenséges szadisztikus vonások helyett.

A gyermek tárgykapcsolatai lassan változnak.⁸ A gyermek testi növekedésével együtt az igényei is növekednek, és ezáltal – a környezetében lévő más tényezők mellett – jelentkeznek és szaporodnak a megtagadások a környezet részéről, amire a gyermek haraggal és dühvel fog reagálni. Ennek kialakításához időközben az organikus fejlődés jobb feltételeket teremtett. Később a tárggyal kapcsolatos barátságos tendenciák mellé és azok helyébe növekvő mértékben a tárggyal kapcsolatos ellenséges tendenciák lépnek. A gyermek a csalódásoknak köszönhetően egyre dühösebb lesz, de ugyanakkor megerősítve is érzi magát, már nem várja bizalommal a maga orális vágyainak szeretetteljes kielégítését, és elkezd erőszakkal a magáévá tenni azt, amit megtagadnak tőle. A száj a fogakkal lesz az ő fegyvere, magáévá tesz egy agresszív, a tárgyakkal szemben ellenséges viselkedésmódot: azokat meg akarja támadni, ki akarja szívni vagy le akarja nyelni. A környezettel való eredeti viszonylagos harmónia helyébe konfliktusok és agresszív, szadisztikus impulzusok lépnek.⁹

A bizalomteljes érzés, a megajándékozottság, a szeretve-lenni akarás, vagyis a tárggyal kapcsolatos barátságos beállítottság ellentéte a szívás, a harapás, a lenyelni akarás, illetve ezek reakcióképzése és szublimálása. Ennek meghosszabbításai az agresszív, a rabló, a tárggyal szembeni ellenséges tendenciák, továbbá mindazok az elemek, amelyekből a felnőtt emberek orális karaktere összeáll.

Karl Abraham szerint különbséget kell tenni a gyermekkori zavartalan, boldog orális kielégülések következményei és a megzavart, sok örömtelenséggel kevert kielégülések következményei között. (Gondoljunk például a hirtelen elválasztásra a mellől, az elégtelen tejmenyiségre vagy a koordinált tárgykapcsolatok terén a hiányzó szeretetre az ápoló személyzet részéről). Az első fázisból az emberek gyakran

„egy mélyen gyökerező meggyőződést hoznak magukkal, hogy mindig jól kell érezniük magukat. Így az élettel mindig megingathatatlan optimizmussal néznek szembe, ami valóban gyakran segíti őket a praktikus célok elérésében. Itt a fejlődés kevesebb kedvező válfaja létezik. Sok emberben él az a várákozás, hogy mindig jelen kellene lennie egy jóságos, gondoskodó személynek, vagyis az anya képviselőjének, akitől mindent megkaphat, amire az élethez szüksége lenne. És ez az optimista sors-hit arra ösztönzi őket, hogy semmit se tegyenek. Bennük azt az embert ismerhetjük föl, akit a szoptatási periódusban elkényeztettek. Az élethez való teljes viszonyukat az a várákozás uralja, hogy az anyamell nekik örökké folyni fog. Az ilyen személyek semmiféle erőfeszítésre sem vállalkoznak; és néhány esetben még csak kísérletet sem tesznek semmire.”¹⁰

Ezeket az embereket gyakran jellemzi egy különösen fejlett nagyvonalúság, egy bizonyos előkelő tartás. Az ideáljuk a korlátlanul adakozó anya, és azon fáradoznak, hogy ezen ideálnak megfelelően viselkedjenek.

⁸ Magától értetődik, hogy az egész fejlődés során csak a különböző tendenciák erősödéséről és gyengüléséről lehet beszélni, és nem a két struktúra-típus egymástól való elszakadásáról.

⁹ Azt a kérdést, hogy a lenyelni akarás vagy az uralmába hajtani akarás (mint a létrehozás és az elpusztítás általában) az ember egyik eredeti tendenciája-e, ezen a helyen nem tudom részletesebben kifejteni.

¹⁰ Karl Abraham: *Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1925, 42.

A második típus, akit erős orális kudarcok értek a koragyermekkorban, később gyakran olyan vonásokat fejleszt, amelyek más emberek kiszívásának vagy megrablásának irányába mutatnak. Ezeknek az embereknek van egy ormányuk, amivel tele akarják szívni magukat, vagy ha ehhez még erős szadisztikus vonások is társulnak, akkor olyanok, mint a ragadozó állatok, amelyek abból élnek, hogy áldozatokat keresnek, amelyeket ki tudnak belezni.

„Ezeknek az embereknek a szociális viselkedésében mindig jelen van egyfajta kérés, amely néha a kérelmezésben, néha a követelésben nyilvánul meg. Abban a módban, ahogy előadják a vágyaikat, van valami a tartós szívásból; sem a tények nyelve, sem a tárgyi ellenvetések nem tudják visszariasztani őket, hanem továbbmennek a hajthatatlanságig és a kényszerítésig. Arra hajlanak, hogy más személyekből valósággal teleszívják magukat. Különösen érzékenyen reagálnak minden egyedüllétre, még akkor is, ha ez csak rövid ideig tart. Különös mértékben türelmetlenek. Bizonyos személyeknél [...] a leírt viselkedéshez egy szörnyűséges vonás is társul, amely a más emberekkel szembeni beállítottságukat vámpírszerűvé teszi.”¹¹

Ha az első típusú személyek egy bizonyos előkelőséget és nagyvonalúságot mutatnak, vidámnak és jóindulatúnak mutatkoznak, akkor a második típusba tartozó személyek ellenségesek és harapósak, és ha megtagadják tőlük azt, amit meg akarnak szerezni, akkor dühvel reagálnak, és intenzív módon irigykednek mindenkire, akiknek jobban megy. A szociológus számára fontos még az az Abraham által följegyzett tény, hogy az orális karakterű személyek mindig nyitottak az újjal szemben, „míg az anális karakterhez egy konzervatív, minden újítással szemben ellenséges beállítottság tartozik”.¹²

Az *anális erotika* semmiképpen sem csak az orális erotika után kezd szerepet játszani. A testi produktumok gátlástalan kiáradása már a kezdetektől a fenéknyalkahártya örömteli ingerléséhez kötődik a gyermek számára. És ugyanígy maguk az ürítés termékei, a megpillantásuk, a szaguk, a test felületével, majd végül a kezekkel való érintésük intenzív öröm-érzést vált ki. A gyermek büszke az ürültre, amely az ő első „tulajdona”, az első produktivitásának kifejeződése. Lényeges változást hoz, amikor a gyermeket leszoktatják a szívó táplálékfelvételtől és szobatisztaságra nevelik, aminek a hólyag és a végbél záróizmának lassan kialakuló funkciója a feltétele. Ha a gyermek alkalmazkodik a nevelés követelményeihez, és megtanulja, hogy visszatartsa a székletét, illetve csak a megfelelő időben ürítse, a széklet retenciója és az ehhez kötődő fiziológiai folyamatok új örömforrássá válnak számára. Ezzel együtt az ürülék eredeti szeretetét egy undorérzés értékeli le, illetve helyettesíti; miközben pedig a környezet viszonyulásán keresztül az ürültre, illetve ennek pontos ürítésére vonatkozó primitív büszkeség csak még nagyobb lesz.

Ugyanúgy, mint az orális impulzusok egy része, az anális impulzusok is bizonyos mértékig fennmaradnak a felnőtt ember életében is. Ezt a tényt könnyű felismerni sok ember viszonylag erős érzelmi reakcióján az anális szidással vagy az anális disznó viccekkel szemben. A racionalizálás alatt fellépő szeretetteljes érdeklődés a saját

¹¹ I.m., 44.

¹² I.m., 47.

ürülék iránt szintén az eredeti anális erotika maradványa. Normális esetben azonban az anális erotikus törekvések egy lényeges része feloldódik a szublimálásban és a reakcióképzésben. Az eredeti anális erotika átalakítása két irányba is haladhat: egyrészt lehet az eredeti funkció karakterológiai folytatása, amelynek eredménye a megtartásra, a gyűjtésre és a létrehozásra való képtelenség, továbbá a rendszeretet, a pontosság, a tisztaság és a becsvágy hallatlan fölértékelése; másrészt az ürülékhez való kötődés folytatása, amely a leginkább a „tulajdon” szeretésében nyilvánul meg. Egészen különös jelentősége van az ebben a periódusban kialakuló kötelességérzésnek. Az anális leszoktatás szorosan kapcsolódik a kellhez és a nem-szabadhoz; a klinikai tapasztalatok azt mutatják, hogy a kötelességérzés különösen intenzív kialakulása gyakran erre a korai periódusra megy vissza.

Az anális periódushoz hozzárendelt tárgykapcsolatok a környezettel szembeni növekvő konfliktusokra utalnak. A környezet először lép fel követelésekkel a gyermekkel szemben, amelyeknek a teljesítését szeretet-prémiumokkal vagy büntetésekkel kényszeríti ki. Most már nem az örömet nyújtó, jóságos és adakozó anya áll a gyermekkel szemben, hanem a lemondást követelő, büntető anya. A gyermek pedig megfelelően reagál. Egyrészt kitart a maga nárcisztikus, a tárgyakkal szembeni közömbös beállítottsága mellett, amely a csökkenő testi tehetetlenségen és a saját teljesítményére vonatkozó növekvő büszkeségen keresztül bizonyos értelemben még fokozható is, másrészt azonban a tárggyal szemben ellenséges, dacos, szadista, a privát szférába való beavatkozást gonoszul elutasító beállítottságban ölt testet.

Az anális erotika szublimálása és reakcióképzése, valamint az ehhez a szinthez tipikusan hozzárendelt tárgykapcsolatok adják együttesen az anális karaktervonásokat, ahogy azokat a normális vagy a patológikus előfordulásukban a pszichoanalitikai irodalomból ismerjük. Itt most csak néhányat szeretnék kiemelni, amelyek fontosak a szociálpszichológia számára.

Freud első karakterológiai felfedezéséről már beszéltem: a gyakran pedantériába átsapó rendszeretet, a fukarsággal határos takarékoság és a dacba átsapó önzés. Ezekhez az általános vonásokhoz egy sor pszichoanalitikus szerző, mint például Ernest Jones és Karl Abraham még számos részletet fűzött hozzá. Abraham mondta ki, hogy az eredeti dacot túl is lehet kompenzálni: „a dacos ragaszkodás a primitív önrendelkezési joghoz el van rejtve, amíg alkalomadtán erőszakosan elő nem tör. Nekem itt olyan gyermekek (és természetesen felnőttek) lebegnek a szemeim előtt, akik különös engedelmességgel, szófogadással, korrektséggel tűnnek ki, a mélyben meghúzódó lázadó-készségüket azonban azzal indokolják, hogy őket már a koragyermekkorban elnyomták.”¹³

Ehhez a büszkeséghez szorosan kötődik az Isidor Sadger által hangsúlyozott egyedülállóság. („Mindaz, ami nem én, az szar.”) Az ilyen emberek csak akkor tudnak örülni egy tulajdonnak, ha senki nem rendelkezik hasonlóval. Arra hajlanak, hogy az életben mindent tulajdonnak tekintsenek, és hogy minden „privátot” megvédjenek az idegen behatolástól. És ez nemcsak a pénzre és a vagyonra vonatkozik, hanem az emberekre is, valamint az érzésekre, emlékekre, élményekre. Hogy milyen erős a tulajdon-viszonyulás a privát szférában lehorgonyozott libidinózus késztetésekhez, azt

¹³ Abraham, 1925, 9.

könnyű felismerni azon a dühön, amivel az ilyen emberek reagálnak a privát szférájukba, a „szabadságukba” való minden behatolásra. A privát szféra ilyen hangsúlyozásához hozzátartozik az Abraham által kiemelt anális karakter érzékenysége minden külső behatolással szemben. Senki se avatkozzon be az „ő ügyeibe”. Ezzel rokon egy másik vonás, amire Ernest Jones hívta fel a figyelmet: az önző ragaszkodás a maga által kigondolt rendhez, illetve az a hajlam, hogy másokra egy ilyen rendet rákényszerítsen.¹⁴ Az ilyen embereknek túl nagy örömet okoz a rubrikázás, a táblázatok felállítása és a tervek megfogalmazása. Különös jelentősége van annak az Abraham által hangsúlyozott ténynek, hogy az anális karaktert jellemzi az a tudattalan tendencia, hogy az anális funkció fontos produktív tevékenységet végez, amely fölényben van a genitális funkcióval szemben. Ennek a beállítottságnak a kifejeződései: a pénzkeresés, a gyűjtés, az ismeretek felhalmozása (a produktív feldolgozásuk nélkül).¹⁵ Az anális, gyűjtő produktivitást kiegészíti az összegyűjtött, a tulajdon megbecsülése.

Abraham erről ezt mondja: „Az anális karakter-képzés legkiérleltebb eseteiben szinte minden életvonatkozás a rendelkezés (a rögzítés) és az adás, vagyis a tulajdon szempontja alá rendelődik. Mintha ezeknek az embereknek ez lenne a jelszavuk: aki ad nekem valamit, az a barátom; aki kér tőlem valamit, az az ellenségem”.¹⁶ És hasonlóan állunk a szerelmi kapcsolatokkal is. Az anális karakterek esetében a genitális szükséglet és a genitális kielégülés többé-kevésbé be van korlátozva; és ez a bekorlátozás gyakran morális racionalizálásokhoz vagy félelmekhez kötődik. Amíg a szerelem szerepet játszik, tipikus vonásokkal rendelkeznek. Egy nőt nem szeretnek, hanem „birtokolnak”, és a „szeretett” tárggyal szemben ugyanaz az érzelmi beállítottság jelenik meg, mint a tulajdonlás más tárgyaival szemben, vagyis az a tendencia, hogy lehetőleg sokat, vagy lehetőleg kizárólag birtokolni. Az első beállítottság a látszólag nagyon szeretetreméltó emberek típusához vezet, akiknek a szeretete alapján véve nem más, mint egy gyűjtési ösztön, míg a második típusba a szélsőségesen féltékenyek tartoznak, akik nagy jelentőséget tulajdonítanak a „hűségnek”. Az első típusnak különösen szép példája volt az a páciens, akinek volt egy könyve, amelyben egy nővel való minden találkozásnak emléket állított, beragasztotta az elhasznált színházjegyeket, a programokat, de leveleket is. Ehhez a beállítottsághoz szorosan kapcsolódik az intenzív irigység, amely sok anális karakterű embernél megtalálható. Az ő erőik általában nem merülnek ki a produktív teljesítményekben, hanem inkább a mások teljesítményére, illetve tulajdonára való irigykedésben. Ezzel eljutunk az egyik klinikailag és szociológiailag legfontosabb anális karaktervonáshoz: a pénzhez való különös viszonyhoz, vagyis a

¹⁴ „Egy anya megfogalmaz egy írásbeli programot, amelyben a lányának aprólékosan beosztja a napot. Korareggelre például a következő útmutatásokat adja: 1. fölkelni, 2. vécére menni, 3. kezét mosni stb. stb. Reggelenként időről-időre kopog az ajtón és megkérdezi: hol tartasz? Neki meg azt kell válaszolnia, hogy a 9. vagy a 15. pontnál, úgyhogy az anya pontosan tudja ellenőrizni a terv betartását.” (Abraham, 1925, 12.)

¹⁵ Az ilyen személyek „szeretnek pénzt vagy pénzértéket ajándékozni, egyesek közülük mecénások és jótévedők lesznek. De a libidójuk a tárgytól mégis többé-kevésbé távol marad, és így a munkateljesítményük sem produktív, a szó tulajdonképpeni értelmében. Semmiképpen sem hiányzik belőlük a kitartás – ami az anális karakter kitüntetett vonása –, de nagyrészt nem produktív értelemben alkalmazzák, mint például a rögzített formák pedáns betartása esetén, úgyhogy kedvezőtlen esetekben a tárgyi érdeklődés a formális érdeklődés áldozata lesz.” (Abraham, 1925, 18.)

¹⁶ Abraham, 1925, 201.

takarékossághoz és a kapzsisághoz való különös viszonyhoz. Az analitikus tapasztalatok ezt különösen gazdagon alátámasztják, és a pszichoanalitikus irodalomban ennek kimerítő magyarázatát is kapjuk.¹⁷

A takarékoság vagy az irigység semmiképpen sem csak a pénzre vagy a pénzértékre vonatkozik. Ezek az emberek az időt és az erőt analóg módon kezelik, és mindkettő elpocsékolását megvetik.¹⁸ Különös, hogy ezek az emberek az anális tendenciákat általában gazdagon racionalizálják, mindenekelőtt gazdasági megfontolásokkal; továbbá gyakran találunk náluk a különös tisztaságot, a takarékoságot, a rendességet, a pontosságot áttörő, a reakcióképzésekben elhárított vonásokat. Szociálpszichológiai jelentősége miatt említést érdemel az anális karakter számára tipikus szükséglet a szimmetria és az „igazságos kiegyenlítés” iránt.

A *genitális szexualitásnak* a karakterképződés számára principiálisan másfajta jelentősége van, mint az orális és az anális szexualitásnak. Míg az utóbbiak csak viszonylag röviddel a gyermekkori perióduson túl maradhatnak fenn direkt formában, és fő alkalmazásuk a későbbi életben a szublimálásban és a reakcióképzésben található, addig a genitális szexualitásnak közvetlen testi levezetést kell kapnia. Amilyen egyszerű leírni a genitális szexualitás célját, olyan nehéz valami speciálisat mondani a genitális szexuális karaktervonásokról. Az biztosan igaz, hogy a genitális szexualitáshoz hozzárendelt tárgykapcsolat a tárggyal szemben barátságos és viszonylag ambivalencia-mentes.¹⁹ Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a fiziológiailag normális szexuális aktus még nem jelent szükségképpen egy megfelelő, szerető pszichés beállítottságot. Pszichológiai tekintve megélhetjük akár

¹⁷ Itt megelégszünk néhány speciális útmutatással (lásd Abraham, 1925, 22-23.): „Vannak olyan esetek, amelyekben nyilvánvalóan fennáll a szándékos székletürítés és a szisztematikus takarékoság. Én itt egy gazdag bankár esetére hivatkozom, aki újra és újra azt sulykolta a gyermekeibe, hogy a bél tartalmát olyan sokáig, amíg csak lehetséges, tartsák magukban, hogy a drága ételmet a lehető legjobban kihasználják. – Aztán arra a tényre is rá kell mutatni, hogy néhány neurotikus a takarékoságát, illetve a kapzsiságát a kiadások bizonyos módjaira korlátozza, más vonatkozásokban azonban nagyon is költsékező. Így a pácienseink között olyanok is vannak, akik kerülnek a »mulandó dolgokra« való minden pénzkiadást. Egy koncert, egy utazás, egy kiállítás megnézése olyan költségeket jelent, amiért cserébe nem kapunk maradandó tulajdont. Ismertem olyan embert, aki ebből az okból kifolyólag kerülte az operalátogatást; de megvette magának azoknak az operáknak a zongorakivonatát, amelyeket még nem hallott, mert ezen a módon valami »maradandót« tudott megszerezni. Néhány neurotikus kerül a evésre való kiadásokat is, mert ezt nem lehet megtartani tartós birtokként. Jellemző módon van egy másik típus is, aki szívesen ad ki pénzt a táplálkozásra, amely nála egy túlértékelt érdeket képvisel. Itt olyan neurotikusokról van szó, akik állandóan és gondosan felügyelik a testüket, ellenőrzik a testsúlyukat stb. Az érdeklődésük afelé a kérdés felé fordul, hogy mi az, ami a testükbe bevezetett anyagból mint *tartós tulajdon* megmarad. E csoport tagjaira jellemző, hogy a testi tartalmat a pénzzel azonosítják. – Más esetekben azt látjuk, hogy a takarékoság az egész életmódban szigorúan megvalósul; de bizonyos vonatkozásokban mégis csúcsra járatják, anélkül, hogy az anyag gyakorlatilag említésre méltó megtakarítására sor kerülne. Szeretnék megemlíteni egy kapzsi különcöt, aki otthon nyitott nadrágokkal mászkált, nehogy a gomblyukak elhasználódjanak. Könnyű kitalálni, hogy itt még más késztetések is jelen vannak. De az mégis jellemző, hogy ezek meghúzódhatnak az análisan feltételezett takarékosági tendencia mögött. Néhány páciensnél találkozunk a végcéppírra specializálódott takarékosággal; itt az a félelem is közrejátszik, hogy valami tisztát beszennyezünk.”

¹⁸ „Sok neurotikust állandóan kínozza az idővesztesség. Csak az az idő, amit ők *egyedül* és a *munkájukkal* töltenek el, tűnik számukra teljesen kimerítettnek. A tevékenységük minden megzavarása nagyon felingerli őket. Utálják a renyheséget, a szórakozást stb. Ezek ugyanazok az emberek, akik a Ferenczi által leírt »vasárnapi neurózisokra« hajlanak, vagyis nem viselik el a munkájuk megszakítását. Ahogy minden neurotikus-túlfeszített tendencia elvéti a maga célját, úgy ez gyakran ezzel is megtörténik. A páciensek sokszor időt spórolnak meg a kis dolgokban, és elvesztik azt a nagy dolgokban.” (Abraham, 1925, 23.)

¹⁹ Itt megjelenik egy centrális, a pszichoanalízis által eddig nem tárgyalt probléma, a *szeretet* pszichológiája.

narcisztikusan, akár szadisztikusan. Ha a genitális szexualitás karakterológiaiul fontos reakcióképzésre és szublimálására vagyunk kíváncsiak, akkor mindenekelőtt az akaratképzés folyamatára kell rámutatnunk. A szublimálás esetében azonban szükségesnek tartjuk, hogy különbséget tegyünk a férfi és a női szexualitás között. (Miközben nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy minden individuumban vannak mind férfi, mind női szexuális törekvések. Lásd ehhez Freud megjegyzéseit a *Három értekezés a szexualitás elméletéről* című művében.) Ennek szublimálásáról még csak keveset tudunk. Talán arra gyanakodhatunk, hogy a férfi szexualitás szublimálása döntően a szellemi behatolásban, a nemzésben és az elrendezésben, a női szexualitás a befogadásban, az elrejtésben, a létrehozásban és a feltétel nélküli anyai szeretetben jelenik meg.²⁰

A szexualitás és a tárgykapcsolat fejlődésének itt vázlatosan visszaadott pszichoanalitikus elmélete még egy nyers és sok vonatkozásban hipotetikus séma, amelyen belül az analitikus kutatásnak még néhány fontos pontot fel kell derítenie. Ez azonban egy olyan kiindulópont, amely lehetővé teszi a karaktervonások ösztönszerű hátterének megértését és a karakter *fejlődésének* magyarázatát.

Ez a fejlődés két tényezőnek szolgál alapul, amelyek különböző irányokba mutatnak. Egyrészt az individuum testi érése, amely mindenekelőtt a genitális szexualitás növekedését, és az orális és anális zóna fiziológiai szerepének csökkenését jelenti. Ezzel együtt az össz-személyiség is fejlődik, és ehhez kötődve kisebb lesz a kiszolgáltatottsága, aminek következtében lehetséges egy barátságos, szerető beállítottság kialakítása. A második, a fejlődést előrehajtó tényező kívülről hat az individuumra; ez a társadalmi, először is a nevelés által közvetített szabályokból áll, amelyek magas szinten megkövetelik a pregenitális szexuális törekvések elfojtását, és ezáltal lehetővé teszik a genitális szexualitás előrenyomulását.

Ez az előrenyomulás azonban gyakran csak tökéletlenül sikerül, és a pregenitális pozíciók közvetlen vagy szublimált formában átlagon felüli erősséggel fennmaradnak. A pregenitális törekvések ilyen átlagon felüli erős fennmaradását alapvetően két ok magyarázza: vagy a fixáció (a különösen erős gyermekkori kielégülési és megtagadási élmények hatására a pregenitális vágyak rezisztensek maradnak a fejlődéssel szemben, és különös erővel maradnak fenn); vagy a regresszió (miután a normális fejlődés lezárult, egy különösen erős belső vagy külső lemondás a szerelemtől való elforduláshoz vezet, és ez a genitalitástól való visszahúzódást eredményezi). A valóságban a fixáció és a regresszió általában együtt jár: vagyis egy bizonyos fixáció olyan diszpozíciót képvisel, amely lemondás esetén viszonylag könnyen vezet regresszióhoz a fixált ösztön-szinten.

A pszichoanalitikus karakterológia nemcsak a karaktervonások libidinózus alapjainak kimutatásával tudja megértetni annak dinamikus funkcióját mint a társadalom termelőerejét, hanem ugyanakkor egy szociálpszichológiai kiindulópontot is képez, amely felmutatja, hogy a társadalom számára tipikus, átlagos

²⁰ Az itt elővezetett problémák olyan kérdésekhez vezetnek, amelyek a pszichoanalízisen belül vagy még nem kerültek tárgyalásra, vagy messzemenően vitatottak, és amelyek közelebbi megvitatására itt mi sem vállalkozhatunk. Vö. Wilhelm Reich: Der genitale und der neurotische Charakter. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1929, 15(4): 435-455.

karaktervonások e társadalom sajátosságai által feltételezettek. A karakterfejlődés ilyen társadalmi befolyásolása először és mindenekelőtt azon a főműdiumon keresztül történik, amin keresztül az egyes ember pszichés formálódása lejátsszódik: a családon keresztül. Hogy egy gyermeknél milyen módon és milyen erővel kerül sor bizonyos pregenitális törekvések elnyomására vagy megerősítésére, hogy milyen módon kap ösztönzést a szublimálásra és a reakcióképzésre, az nagyrészt a neveléstől függ, amely pedig a maga részéről a társadalom pszichés struktúrájának kifejeződése. De a társadalom a gyermekkoron túl is hatást gyakorol a karakter kialakulására. Azon karaktervonások számára, amelyek egy bizonyos gazdasági és társadalmi struktúrán belül, illetve egy bizonyos osztályon belül a leginkább használhatók, amelyek egy individuumot e társadalmon belül a leginkább előrelendítik, van valami, amit én „társadalmi prémiumnak” neveznék, és ami azt váltja ki, hogy a „normális”, azaz ebben a társadalomban „egészségesnek” számító emberek alkalmazkodnak ennek a társadalomnak a struktúrájához.²¹ A karakter tehát úgy fejlődik, hogy a libidinózus struktúra – először a családi életben keresztül, aztán közvetlenül a társadalmi életben keresztül – alkalmazkodik a társadalmi struktúrához. Ebben különös szerepet játszik a társadalom szexuális morálja. A pregenitális törekvések döntő részben feloldódnak a genitális szexualitásban. Azzal együtt, hogy a társadalomban az uralkodó szexuális morál gátolja a genitális szexuális kielégülést, föl kell lépniük a pregenitális törekvéseknek, illetve a belőlük formálódó karaktervonások szükségképpen megerősödnek. A genitális kielégülések tilalmának kiélezése miatt a libidó visszaáramlik a pregenitális pozíciókba, és ezzel együtt az orális és az anális karaktervonások erőteljesebben jelennek meg a társadalmon belül. Mivel a karaktervonások a libidinózus struktúrában vannak lehorgonyozva, ezért viszonylag stabilak. Ugyan az adott gazdasági és társadalmi viszonyokhoz való alkalmazkodás során jönnek létre, de nem tűnnek el ugyanolyan gyorsan, mint ahogy ezek a viszonyok megváltoznak. A libidinózus struktúrájának, amelyből kinőnek, van egy bizonyos tehetetlensége és nehézségi ereje; az új gazdasági feltételekhez való hosszan tartó alkalmazkodási folyamatra van szükség ahhoz, hogy bekövetkezhessék a libidinózus struktúra és a ráépülő karaktervonások ennek megfelelő megváltozása. Ez az egyik oka annak, hogy miért változik lassabban az ideológiai felépítmény (amely a társadalmilag tipikus karaktervonásokra épül), mint a gazdasági alap.

Egy konkrét példán keresztül szeretném megvizsgálni a pszichoanalitikus karakterológiának a szociológiai problémákra való alkalmazását. Itt mindenekelőtt csak egy lehetséges út kijelöléséről van szó, és nem a példaként választott téma végleges megoldásáról.

Ehhez a kapitalizmus „szellemének” problémája, a polgári társadalom lelki alapja két okból kiindulva különösen alkalmasnak látszik: egyrészt azért, mert a pszichoanalitikus karakterológiának az a típusa, amelyet a leginkább igénybe kell vennünk a polgári szellem magyarázatakor, az anális karakter elmélete, viszonylag a legrészletesebb és a legbiztosabbnak tűnik. És másrészt azért, mert erről a problémáról

²¹ A „normális” és a „neurotikus” karaktervonások megkülönböztetése maga is messzemenően társadalmi tényezők által meghatározott, és mindig csak egy bizonyos társadalomra vonatkoztatva lehet végrehajtani, ahol egy ehhez a társadalomhoz nem alkalmazkodott karakterstruktúra beteges. Egy 19. századi kapitalista üzletember karaktere egy feudális társadalomban nagyon is „betegesnek” tűnhet, és megfordítva.

viszonylag nagy szociológiai vita és irodalom létezik, amely kézenfekvővé teszi egy új nézőpont, a pszichoanalitikus nézőpont bevezetését.

A kapitalizmus, illetve a polgári társadalom „szelleme” alatt az ebben a társadalomban élő emberek tipikus karaktervonásainak összességét értjük, miközben döntő jelentőséget adunk az e karaktervonások által reprezentált libidinózus törekvéseknek, vagyis a karakter dinamikus funkciójának. A karaktert mi itt nagyon széles értelemben használjuk, és nagyjából és egészében mi is alkalmazzuk azt a definíciót, amelyet Sombart a gazdaság „szelleméről” megadott.²² Egy gazdaság „szelleme” alatt „azoknak a lelki tulajdonságoknak az összességét értjük, amelyek a gazdálkodás számára relevánsak. Az intellektus minden megnyilvánulása, minden karaktervonás, amely a gazdasági törekvések esetén előtérbe lép, de ugyanúgy minden céltételezés, minden értékítélet, minden princípium, amely meghatározza vagy szabályozza a gazdálkodó emberek viselkedését.” Ha viszont nem csak a gazdaság szelleméről van szó, a szó szűkebb értelmében, hanem a társadalom „szelleméről”, akkor nem csak azokat a vonásokat fogjuk vizsgálni, amelyek a „gazdálkodás” számára relevánsak, hanem ezen osztály vagy társadalom individuumainak tipikus lelki tulajdonságai után fogunk kérdezni. És abban is eltérünk a sombarti „szellem” fogalomtól, hogy számunkra nem a „princípiumok, az értékítéletek” stb. mint olyanok a fontosak, hanem a karaktervonások, amelynek az előbbiek a racionalizált kifejeződései.

S eközben teljesen figyelmen kívül hagyjuk a polgári szellemnek a protestantizmussal és a protestáns szektákkal való összefüggését. Ez a probléma olyan komplex, hogy már a futólagos magyarázata is nagyon messzire vezetne. És ugyanígy nem tudjuk itt érinteni a kapitalista társadalom gazdasági okaira vonatkozó kérdést sem. Egyrészt ez is felrobbantaná az illusztratív fejtegetések kereteit, másrészt az átmeneti elhanyagolás módszertanilag indokolható is, ha csak egy társadalom karakterét akarjuk leírni és megvizsgálni. A karakter mint egy társadalom bizonyos libidinózus struktúrájának kifejeződése maga is termelőerőként vesz részt e társadalom fejlődésében. Egy teljes körű szociálpszichológiai vizsgálatnak a gazdasági tények ábrázolásából kellene kiindulnia, és először is azt kellene megmutatnia, hogy a libidinózus struktúra hogyan alkalmazkodik ezekhez a tényekhez. Aztán azzal a nagyon vitatott és komplex történelmi kérdéssel sem foglalkozhatunk, hogy mikortól kezdve beszélhetünk kapitalizmusról, és kapitalista-polgári szellemről. Sokkal inkább abból kell kiindulnunk, hogy van egy ilyen szellem, amely egységes vonásokat visel; és az most teljesen mindegy, hogy – mint ahogy Sombart véli – már a 14. század elején felfedezhetjük Firenzében, vagy a 17. századi Angliában, Defoe-nál, Benjamin Franklinnál, Carnegie-nél vagy egy átlagos 19. századi német kereskedőnél.²³

A kapitalista-polgári szellem sajátosságát első megközelítésben a legkönnyebben negatív módon írhatjuk le, azzal, ami hiányzik belőle a prekapitalista, például a

²² Werner Sombart: *Der Bourgeois*. Duncker & Humblot, 1923, 2.

²³ Vö. Sombart, 1923; Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1904). Ford. Ábrahám Zoltán. Budapest: L'Harmattan, 2020; R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism*. Harcourt & Brace, 1926; Lujo Brentano: *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*. Verlag der K.B. Akademie der Wissenschaften, 1916; Ernst Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen*. In: Uő, *Gesammelte Schriften*, 1. kötet. Mohr Verlag, 1919; Johann B. Kraus: *Scholastik, Puritanismus und Kapitalismus*. Duncker & Humblot, 1930.

középkori szellemmel összevetve: a polgári psziché számára az életboldogság és az életélvezet már nem feltétlen célok, ezeket a cselekedetek és különösen a gazdasági cselekedetek szolgálatába kell állítania. És eközben közömbös, hogy a világi életélvezetről van-e szó, amelyet a feudális osztály előkelő életvezetése tart fenn, vagy az „üdvösségről”, amelyet az egyház a tömegnek ígér, vagy arról a viszonylagos értelemről, amelyet a tömeg a pompás ünnepségeken, a fenséges épületek és képek látványában él át. Mindig jelen van a boldogságra, az üdvösségre, az élvezetre irányuló igény, vagy bárhogy is nevezzük ezt; ez az ember magától értetődő joga, és a gazdasági és gazdaságon kívüli viselkedés magától értetődő célja.

A polgári szellem ebben döntő és szembeszökő változást hoz: a boldogság megszűnik az élet magától értetődő céljának lenni, és az értékek legfelső helyét valami más foglalja el: a kötelesség. Kraus ezt tekinti az egyik legfontosabb különbségnek a skolasztikus és a kálvinista beállítottság között. „Kálvin munkaethozát az különbözteti meg szigorúan a skolasztikustól, hogy a céltételezést kikapcsolja, és a formális hivatás-engedelmességet hangsúlyozza, amivel szemben az *anyag* (amely ezt erősíti) teljesen *közömbös*, ami a régi fegyelemmel csak egyvalamit parancsol meg: a lelkiismeretnek engedelmeskedve kell cselekedni.”²⁴ Minden Max Weber elleni polémia mellett Kraus ezt mondja: „Itt Webernek biztosan igaza van, ha azt mondja, hogy »a kötelességteljesítés megbecsülése a világi hivatásokon belül, az a legmagasabb tartalom, amelyet az erkölcsi öntevékenység magára tud venni«²⁵, a régi egyház és az egész középkor számára ismeretlen volt.” A kötelesség megbecsülése (a boldogság és az üdvösség helyett) mint legfelső érték a kálvinizmusból kiindulva végigvonul az egész polgári gondolkodáson, teológiailag vagy valamilyen más módon racionalizálva.

A kötelességfogalom középpontba kerülésével együtt jár egy másik változás is: a gazdálkodás célja már nem a (rendi) életfenntartás, hanem a birtoklás és a takarékoság, amely – függetlenül a megszerzettek élvezetétől – etikai követelenség, illetve önmagában örömteli magatartássá válik. A vonatkozó irodalomban ehhez annyi anyagot összegyűjtöttek, hogy itt egy pár példával beérhetjük.

Sombart a takarékoság újfajta megítélése miatt Alberti könyveinek néhány helyét idézi: „Mint a halálos ellenségünktől, úgy óvakodjunk a fölösleges kiadásoktól.” „Minden kiadás, amely nem feltétlenül szükséges (*molto necessaria*), csak butaságból követhető el (*da pazzia*).” „Amilyen rossz dolog a pazarlás, olyan jó és dicséretes dolog a takarékoság.” „A takarékoság senkinek sem árt, és használ a családnak.” „A takarékoság szent.” „Tudod, mely emberek tetszenek nekem a legjobban? Azok, akik a legfontosabb dolgokra adják ki a pénzüket, és nem másra; a felesleget megőrzik; ezeket nevezem én takarékosnak, jó gazdának (*massai*).”²⁶

Alberti ugyanakkor az *erők* ökonómiáját is hirdette: „Az igazi masserizia-nak három dologgal való gazdálkodást kell magában foglalnia: 1. a lelkünkkel, 2. a testünkkel, 3. és mindenekelőtt az időnkkel való gazdálkodást. Hogy ebből a nagyszerű kincsből, az időből semmit se veszítsünk el, ezt a szabályt állítom fel:

²⁴ Kraus, 1930, 245.

²⁵ Weber, 1904/1920, 63-64.

²⁶ L. B. Alberti: *I libri della famiglia* editi da Givolamo Mangini. Firenze, 1908. Idézi Sombart, 1923, 140.

sohasem vagyok lusta, kerülöm az alvást, és csak akkor fekszem le, ha a fáradtságtól már elesek. [...] Kerülöm az alvást és a lustaságot, azzal, hogy mindig valamire vállalkozom. Ahhoz, hogy mindent szép rendben megcsináljak, amit meg kell csinálni, reggel, ha fölkelek, készítek magamnak egy időtervet: mit kell ma csinálnom? Sok mindent: fel fogom sorolni őket, és mindegyikhez hozzárendelem a megfelelő időt: ezt reggel csinálom meg, ezt délután, ezt meg este; ezen a módon szép rendben végzem el a faladataimat, különösebb fáradtság nélkül. [...] Este mindent átgondolok, mielőtt nyugovóra térek. [...] Inkább az alvást szeretném elveszíteni, mint az időt.”²⁷

Ezt a szellemet árasztja a puritán etika²⁸, ugyanúgy, mint Benjamin Franklin írásai, valamint a 19. századi polgár életszabályai.

A tulajdonhoz való eme viszonytal szoros rokonságban van a polgári „szellem” egy további vonása: a *privátszféra* jelentősége. Teljesen függetlenül a tartalomtól, amely lehet anyagi vagy lelki természetű, a privátszféra valami szent, az ebbe való beavatkozás az egyik legnagyobb bűncselekmény. (Az erős affektusok a szocializmussal szemben – amelyek eredete egyébként a sok nincstelennél érthetetlen lenne – részben onnan származnak, hogy fenyegetést jelent a privátszféra számára.)

Mely tárgykapcsolatok jellemzik a polgári kapitalizmus „szellemét”? A legfeltűnőbb a szexuális élvezetek korlátozása, amelyet a polgári *szexuális morál* ír elő. Az igaz, hogy a katolikus morál sem élvezetet-igenlő, de nem vonható kétségbe, hogy a polgári-protestáns világ *életpraxisa* ezen a ponton egészen más volt, mint a polgárság előtti. Ez a lelkület klasszikus módon Franklin erény-meghatározásában fejeződik ki, de ez nem csak egy etikai norma, hanem a polgári praxis visszatükröződése is. Franklin a 12-es pont alatt ezt mondja az önmegtartóztatásról: „A hús öröme csak ritkán élvezd, ha csak nem az egészséget vagy az utódok nemzését szolgálja, de sohase gyakorold az elfáradásig vagy kimerülésig, sem pedig ha a saját vagy valaki más békéjét és hírnevét veszélyezteti.”²⁹

A szexuális élvezet ilyen leértékelésének megfelel az összes emberi viszony *eldologiasodása* a polgári társadalmon belül. Az emberi kapcsolatok már nem a szeretet köré szerveződnek, hanem a racionális megfontolások köré. Még a szerelmi kapcsolatok is messzemenően alárendelődnek a gazdasági szempontoknak. A polgári korszakra jellemző eldologiasodáshoz még hozzájön a közömbösség a mellettünk élő emberek sorsa iránt, ami jellemző az emberek viszonyaira a polgári társadalmon belül. Nem mintha a polgári társadalom előtti korszakban az emberek kevesebb szörnyűséget követtek volna el, de a polgári indifferenciának van egy meghatározott, rá jellemző színezete: minden egyes emberből hiányzik a felelősség mindenki sorsa iránt,³⁰ hiányzik az embertársakra mint olyanokra vonatkozó, és nem a feltételekhez kötődő szeretetteljes beállítottság.

²⁷ Idézi Sombart, 1923, 242-243.

²⁸ Vö. Kraus, 1930, 259.

²⁹ Benjamin Franklin: *Dr. Benjamin Franklins Leben*. Georg Wigand Verlag, 1818. 1. rész, 113-114.

³⁰ Az erények, amelyeket Franklin a legfontosabbnak tart: a mértékletesség, a csendesség, a rend, az elszántság, a takarékoság, a szorgalom, az igazságosság, a mérséklet, a tisztaság, a nyugalom, az önmegtartóztatás és a később még hozzáfűzött alázatosság. De sohasem fordul elő a caritas, a szeretet vagy a jóság.

Ez a közömbösség egy klasszikus kifejezést kap abban a definícióban, amelyet Defoe a szegényekről ad: „Szegények alatt értem az állás és ellátás nélküli emberek sokaságát, akik a nemzet számára *terhes kellemetlenséget* jelentenek, és akiknek saját törvényekre van szükségük.”³¹ Az jól ismert, hogy a kapitalizmus praxisa, különösen a 18. és a 19. században, megfelelt ennek a lelkületnek. De az Egyesült Államokban a dohány trösztéről 1911-ben hozott ítéletben is tetten érhető ez a lelkület. „A konkurencia területén minden emberi lényt [...] könyörtelenül félretolnak.”³² A nagy 19. századi amerikai gazdasági vezetők élettörténete jól illusztrálja ezt a megállapítást. A *résztvéltlenség* a polgári szellem fényében semmiképpen sem tűnik etikátlannak. Ellenkezőleg, le van horgonyozva bizonyos vallási és etikai elképzelésekben. A boldogság a polgári szemléletmódban – az egyház ölében garantált üdvösség helyett – a megtett kötelesség fizetsége; ezt a felfogást az a gondolat támasztja alá, hogy a kapitalizmusban a „derék embernek” korlátlan sikerlehetőségei vannak. A polgári „karakternek” ez a résztvéltlensége a kapitalizmus gazdasági struktúrájához való szükséges alkalmazkodás eredménye. A szabad konkurencia princípiuma és az e konkurencián keresztül lejátszódó kiválasztás olyan individuumokat követel, akiknek a gazdasági cselekedeteit nem akadályozza a részvétel, és a legkevesebb „részvétellel rendelkezőket” teszi a legsikeresebbé.

A speciális polgári karaktervonások általunk adott felsorolásában végül még egyet meg kell említenünk, amelynek a fontosságára már a legkülönbözőbb szerzők rámutattak: a polgári szellem *racionalitására* és *számszakiságára*. Úgy tűnik számunkra, hogy ez a speciális polgári racionalitás (ami nem azonos a racionális megvilágítás egy magasabb szintjével) messzemenően egybeesik azzal, amit egy tisztán pszichológiai kategóriával „rendességnek” szokás nevezni. Franklin élettörténete jól példázza ezt a polgári „rendszeret” és racionalitást.³³

A mi célunk az volt, hogy a polgári-kapitalista szellem néhány tipikus karaktervonására rámutassunk.

A polgári szellem fő vonásaiként a következőket feltételezhetjük: egyrészt az élvezet korlátozása egy öncélra (speciálisan a szexualitásra), visszavonulás a szeretettől és ennek a pozíciónak a helyettesítése a takarékossgal, a gyűjtéssel és a tulajdonlással mint öncéllal, továbbá a kötelességteljesítéssel mint legelső értékkel, aztán a racionális „rendszeret” és végül a másik emberhez fűződő résztvéltlen kapcsolat-hiánnyal.

³¹ Idézi Kraus, 1930, 283.

³² Idézi Sombart, 1923, 234.

³³ Ez a rendszeret szépen kifejeződik abban a napirendben, amelyet Franklin önmagának állított fel, és amelyet az emlékirataiban is leír. (Franklin, 1818. 1. rész, 118. skk.): „Mivel a rend parancsa megköveteli, hogy a tennivalóim minden része megkapja a maga időbeli kereteit, ezért a könyvecském következő oszlopai tartalmazzák egy természetes nap huszonnégy órájának lefolyását. Tervezet.

Korareggel. Kérdés: Mi jót kell tennem ma? (5) (6) (7) Felkelés, mosdás, a hatalmas istenséghez fordulás; a napi munka átgondolása, a mai napra vonatkozó tervek kidolgozása, a tanulmányok folytatása és reggelizés. (8) (9) (10) (11) Munka. Dél (12) (1) Olvasás vagy a számlák átnézése. Délután (2) (3) (4) (5) Munka. Este. Kérdés: Mi jót tettem? (6) (7) (8) (9) A dolgok helyre tétele. Vacsora, zene, szórakozás, beszélgetés, a nap felülvizsgálata. Éjszaka (10) (11) (12) (1) (2) (3) (4) Alvás.”

És az a táblázat is, amelybe Franklin bevezette a maga 13 erényét, és napról-napra egy kis keresztet tett a mellé az erény mellé, amelyet megsértett, ugyanannak a rendszeretnek a kifejeződése, mint amit fent Karl Abraham nyomán plasztikusan bemutattunk.

Ha ezeket a karakterszempontokat összevetjük az analízis karakter fentiekben bemutatott tipikus vonásaival, akkor észrevehetjük, hogy itt egy messzemenő egybeesésről van szó. Ha ez az egybeesés valóban helytálló, akkor helytálló az a feltételezés is, hogy a polgári társadalom emberei számára tipikus libidinózus struktúra az analízis libidó-pozíció megerősödésével jellemezhető. Egy vizsgálatnak tehát le kellene írnia azokat a polgári-kapitalista karakterszempontokat, amelyeket a kapitalista gazdasági struktúrához való alkalmazkodás kényszere hozott létre, és másrészt be kellene mutatnia, hogy mennyire válik a karaktert formáló analízis erotika maga a kapitalista gazdaságot előrehajtó termelőerővé.³⁴

Habár kifejezetten nem törődtünk azzal a kérdéssel, hogy mikortól lehet beszélni kapitalizmusról és egy polgári-kapitalista „szellemről”, úgy, hogy ne jöjjenek létre nehéz félreértések, azt nem tudtuk elkerülni, hogy a fejlett kapitalista állapotokra utaljunk. Az világos, hogy a 16-19. századi polgárság tipikus karakterszempontjai ugyanabban a mértékben vesznek el, ahogy az önálló vállalkozó klasszikus típusa, aki egyszerre tulajdonosa és vezetője a vállalkozásnak, háttérbe lép. Azok a karakterszempontok, amelyek az üzletembert valaha támogatták, a magasan fejlett kapitalizmus nagyvállalkozója számára inkább hátrányosak, mint támogatók. A nagyvállalkozó pszichéjének leírása és magyarázata a magasan fejlett korszakban egy másik feladat, amelyet a pszichoanalitikus szociálpszichológia eszközeivel végre kellene hajtani.

Egy rétegben azonban megőrződtek a polgári karakterszempontok a magasan fejlett kapitalizmusban is: a kispolgárságban, amely az olyan fejlett kapitalista országokban, mint Németország, mind gazdaságilag, mind politikailag tehetetlen, de a 18-19. század kapitalista korszakának régi formái között még bizonyos gazdagságra tett szert. A mai kispolgárságban ugyanazokat az analízis karakterszempontokat lehet felfedezni, amelyeket már a régi polgári-kapitalista szellem számára is föltételeztek.³⁵

A proletariátus még megközelítőleg sem mutatja azokat az analízis karakterszempontokat, mint a kispolgárság.³⁶ Mivel a termelési folyamatnak van egy olyan helye, amely az ilyen karakterszempontokat fölöslegessé teszi, ezért e másság okára

³⁴ Itt legalább szeretném felsorolni azokat a fontos és meghatározó problémákat, amelyeket még részletesebben ki kell fejteni: a jóságos, a gyermekeit feltétlenül szerető anyához való viszony, amely a középkorban domináns szerepet játszott (lásd a fejtegetéseimet arról, hogy milyen anyajelentősége volt az egyháznak, Máriának és Istennek. Fromm, 1930a.) visszalépése az apához való (tipikusan ambivalens) viszony javára, aki maga is a fiúval rivalizál, és a szeretetet bizonyos feltételekhez köti; továbbá a férfira jellemző szülési vágyak problémája, amely hajtóerőként valószínűleg ott munkál a speciális kapitalista termelőkenység mögött.

³⁵ A mai kispolgárság elemzése is fontos feladat lenne. Különösen a speciális kispolgári-forradalmi beállítottság sajátosságaira szeretnék rámutatni; az analízis karakter számára az apai autoritás tisztelete és a fegyelemre vonatkozó vágy érdekes egységben áll a lázadással. A lázadás sohasem az apai autoritás mint olyan ellen irányul; ez a maga fundamentumában minden dacolás ellenére érintetlen marad. És emellett az ambivalens beállítottságot a tárgy felosztásán keresztül lehet kielégíteni; az autoritás-impulzusokat az erős vezetővel szemben engedik szabadon, a lázadást pedig más apafigurákkal szemben. A kis- és a nagypolgári beállítottság különbségét sok más példa mellett a legjobban azzal lehet illusztrálni, hogy a kispolgári sörkabarék legkedvesebb és uralkodó disznó viccei analízisak, míg a nagypolgári bor- illetve pezsgő-kabarék disznó viccei tipikusan genitálisak.

³⁶ Hogy az ő esetében (mint a burzsoázia haladó részeinél) mennyiben lehet a genitális karakterszempontok erősödéséről beszélni, az egy fontos, de mégis nehéz probléma, mert a „genitális karakterről” egyelőre alig vannak személyiségszociológiai-klinikai vizsgálataink.

vonatkozó kérdés könnyen megválaszolható.³⁷ De sokkal nehezebb az a kérdés, hogy miért van az, hogy olyan sok proletár és nagyon sok kispolgár, akik semmiféle tőke fölött nem rendelkeznek, akik már semmit sem tudnak megtakarítani, mégis többé-kevésbé polgári vonásokkal rendelkeznek, és ennek megfelelő ideológiájuk van. Ennek döntő oka véleményünk szerint abban áll, hogy a régi libidinózus struktúrák – amelyre ezek a karaktervonások épülnek – a családon keresztül bizonyos önsúlyt kapnak, és lassabban változnak, mint a gazdasági tények, amelyekhez valaha alkalmazkodtak.

Az itt bemutatott szociálpszichológia jelentősége a szociológia számára mindenekelőtt abban áll, hogy lehetővé teszi, hogy a karakterben kifejeződő libidinózus erőket a maguk szerepében mint a társadalmi fejlődést a termelőerők kibontakozása értelmében előrelendítő, illetve azokat akadályozó tényezőként értsük meg. Ezáltal válik lehetővé, hogy egy kor „szellemének” konkrét, tudományosan konkrét értelmet adjunk. Ha a társadalom „szellemének” fogalmát ezen a módon értelmezzük, akkor a szociológiai irodalom számos vitája is tárgytalanná válik, mert ezek abból jönnek létre, hogy a „szellemet” mint ideológiát fogjuk fel, és nem mint libidinózan meg határozott karaktervonást, amely nagyon különböző és egymásnak ellentmondó ideológiákban fejeződik ki. A pszichoanalízis azonban nemcsak a szociológusnak fog e kérdés vizsgálatához használható nézőpontokat a kezébe adni, hanem azt is meg fogja akadályozni, hogy kritikátlanul hamis pszichológiai kategóriákat alkalmazzunk.³⁸

Weiss János fordítása

³⁷ Hogy mennyire fontos a proletariátus speciális karaktervonásainak vizsgálata a szocializmus megértése, a sikerességére vonatkozó esélyek, valamint a megvalósításával szembeni ellenállás számára (a proletariátuson belül), azt nem is kell külön hangsúlyoznunk. Itt csak arra az ellentétre szeretnék utalni, amely a marxizmus beállítotttsága (amely az emberi méltóságot és szabadságot csak a gazdasági tevékenységen túl látja, amely minden ember számára követeli a jogot, a boldogságot és a szükségletek kielégítését, amely bírálja az emberi kapcsolatoknak a kapitalizmuson belüli eldologiasodását) és a polgári szellem anális vonásai (amelyek tipikus módon szembehelyezkednek a marxizmus egyenlő elosztásra vonatkozó követeléseivel) között feszül. Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg egy másik, amelyre itt csak utalhatok: az apai autoritás visszalépése a pszichében és az anyát idéző vonások előtérbe lépése. (A Föld a gyermekei számára gazdagon adakozó anyához válik hasonlatossá.) Ide tartozik a nő felszabadítása éppúgy, mint ahogy a kispolgári fasizmushoz hozzátartozik a férfias-apai autoritás-álláspont hangsúlyozása és a nő alávetése. És a nacionalizmusnak a patriarchális-kispolgári struktúrákkal való összefüggése is ebbe a problémakörbe illeszkedik.

³⁸ Ennek jellemző példái azok a hamis és felületes pszichológiai kategóriák, amelyekkel például Werner Sombart is dolgozik. (Lásd Sombart, 1923.) Például amikor a kapitalizmus előtti emberről ezt mondja: „Ez a természetes ember. Az ember, ahogy Isten teremtette. [...] A gazdasági lelkületét föltánni ezért nem is nehéz, mintegy magától adódik az emberi természetből.” (I.m., 11.) Vagy amikor a magasan fejlett kapitalista vállalkozó karakterét azzal magyarázza, hogy ez alapján véve – egy gyermek. Ezt írja: „Számomra a modern vállalkozó lelki struktúrája (mint ahogy a szelleme által egyre inkább megfertőzött modern ember lelki struktúrája) akkor lesz a leginkább érthető, ha belehelyezkedem a gyermek képzet- és értékvilágába, és tudatosítom a magam számára, hogy a túlzottan nagy tünő vállalkozó (és minden modern ember) cselekedeteinek ösztönerei ugyanazok, mint a gyermek esetében. Ezeknek az embereknek a végső értékei az összes lelki folyamatot a legegyszerűbb elemekre redukálják, vagyis a lelki folyamatok tökéletes szimplifikációként lépnek fel, és így a gyermeki lélek egyszerűségébe való visszaesésként értelmezhetők. Ezt a nézetet szeretném alátámasztani. A gyermeknek van négy elementáris értékkomplexusa, négy »ideálja«, amelyek uralják az életét: (1) az érzékileg nagy, (2) a gyors mozgás, (3) az új, (4) a hatalomérzés. A gyermeknek ezek és – ha pontosan megnézzük – csak ezek az ideáljai jelennek benne minden modern értéktételezésben.” (I.m., 211.)